

ESKİ TÜRKLERDE ŞEHİRCİLİK**Urbanization in Old Turks****Rana Ece KARAHAN*****ÖZ**

Çağlar boyu hüküm sürmüş büyük devletlere baktığımızda, Türkler'in yaşam tarzını belirli bir yere oturtmamak hep sorun olmuştur. Türk Tarihi incelemelerinde Türkler'in Anayurdu olduğu kadar, yerleşik olup olmadığı da birçok tartışmalara yol açmıştır. Yerleşikler tarafından yapılan Türk Tarih araştırmalarının; göçebelik ve Bozkır Kültürü bir toplumu alt tabakaya düşüren, o toplumu kalitesiz kılan bir unsur gibi gösterilmekle kalmamış, asırlar boyu Türk Toplumunun göçebe bir yaşam tarzına sahip olduğunu inancı süregelmiştir. Bu doğrultuda bazı Türk müelliflerince bu görüş desteklenmiş, kimi ilim adamları da bunun yanlışlığının ispatına gayret göstermiştir. Hali ile bu konuda oldukça fazla eser yazılıp çizilmiştir. Ancak önemli Türk Tarihçilerimizin yazdıkları bu eserlerden sonra birçok arkeolojik araştırmalar yapılmış ve yeni gerçekler ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkan bu gerçekler de her zaman olduğu gibi kendinden öncekini çürütmüş, bu usta yazarların eserlerinin tekrar incelenmesinin gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmada; Yerleşik bakış açısının Türklerde ve Türklerin tarihinde uyandırdığı gelişmeler doğrultusunda ortaya çıkan kaynaklar ve bir kaç da geride kalmış hususa değinilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Göçebe, Yerleşik, Şehir, Türk.

ABSTRACT

When we analyze great Turkish states which reigned for centuries, it has always been a problem as their life style had never been found stable. In historical researches, they not only had a motherland, but also it is argued whether they were settled or not. According to Turkish researches by settlers, migration is something that makes the community from lower class and unqualified, but it has been believed for ages that Turks have migration life style. Some Turkish writers support this thought. However, some scientists tried to prove just the opposite. Therefore, lots of works were done about this subject. However, after the writings of essential Turkish historians, lots of archeological researches were done and new facts were found. These truths decayed the previous ones as usual, that caused the reanalyze of the works by skilled writers. In this work, the points mentioned are the effect of settler life style on Turks and the sources appeared after these developments.

Key Words: Nomad, Urban, City, Turk.

* Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, (ecezenn@hotmail.com)

Giriş

Türkler günümüzden dört bin yıl evvel Orta Asya'da yaşadığı kabul edilen topluluklardır. Rus arkeologlar tarafından yürütülen kazı ve araştırmalara göre Andronovo Kültürü'nün temsilcisi sayılan bu ırk; beyaz ve brakisefal'dirler.(Ögel 1991:5) Bu ırk için Proto-Türk² tabirini kullanmak daha yerinde olacaktır. Dört bir tarafa doğru yayılma belirtileri gösteren bu Proto-Türkler Doğu Türkistan'ın kuzey kesimlerini yurt edinmişlerdir.(Öztuna 1969:37) Türklerin ana/ata yurdunun bugünkü Orta Asya coğrafyasını kapsayan bölge olduğu genel kabul görmüş gerçekler arasındadır.³

Türkler mevzu bahis olduğunda, göçebe adı ilim dünyasında tartışmasız kabul edilmiş olup, birçok Türk bilgini de bunu desteklemiş, yerleşik yaşamı, şehirciliği, bir yerde oturmayı yalnız ekonomik faaliyetler doğrultusunda değerlendirmişlerdir. Göçebe Türk kavramı günümüzde son derece yerleşmiş olup, şehircilik neredeyse Selçuklulardan başlatılmıştır bu da –ki bu haddi ile önyargıdır- bilime ters düşmektedir. Belirli bir kültür sahası, medeniyet çizgisi, hatta inanç sisteminden dahi bir ölçüde yoksun sayılan bu göçerler *horde*⁴ şeklinde tanımlanmıştır. (Kafesoğlu 2010: 34) Böylelikle bilim adamı Doğu Bilimciye gün doğmuş, Türkleri; "otlak peşinde koşan, başıboş insan sürüsü" olarak nitelendirmeye başlamışlardır. İşin kötü yanı ise; Türk ilim adamları, bu tezi çürütmeğe gayret göstermek yerine bu füzulatlara katılıp bunlara destek vermişlerdir. Konu ile ilgili en büyük yanlış ise; göçebelik kavramının mahiyetinin kavranmadan konu üzerine çalışılmış olmasıdır. Nitekim göçerlik/göçebelik yerleşik bakış açısının bir ürünü olup, tamamı ile bu yerleşik müsteşriklerin Avrupa merkezliyeti doğrultusunda Türklerin ilkelliğini ortaya koymak gayesi taşımaktadır. Yunanlıların Yunanca bilmeyen manasını taşıyan Barbar kelimesi de zamanla bu kavram doğrultusunda; ilkel, saldırgan, vahşi gibi çeşitli tanımlarla özleşmiştir. Türklerin göçerliğinin batılı bilim adamlarınca bu denli vurgulanışının sebebi de kuşkusuz Türklerin göçerliğinin değil, barbarlığının ispatı çabasıdır. (Polat 2004: 19) Ne yazık ki birçok müellifimiz Orientalist icadı olan bu görüşleri desteklemişlerdir. Eski Türklerin yerleşikliğinden daha çok, onların medeniyetini, toplumsal düzenlerini, yaşayış ve geleneklerini aynı

¹ Kafatasının ön alt eksenine göre kısa olan (kimse), kısa kafalı.

² Türklerin atası / ilk Türkler

³ Bir diğer görüş ise; Sümerlerin kullandığı dilin Hint-Avrupa dil ailesine mensubiyeti vb. nedenler öne sürülerek, Türk soyunun Sümerlere dayandığı ve ana/ata yurdun Mezopotamya olduğudur.

⁴ Başıboş insan yığını / sürü

zamanda siyasi oluşumlarını ve tüm dünyaya örnek teşkil etmiş Türk Kültürünü, Barbar Türk kavramını zihinden silmeye dönem şartları değerlendirilerek ve şehircilik alametleri de bilinerek başlanmalıdır.

Türklerde şehircilik faaliyetlerinin mevcudiyeti hakkında Doğu Bilimcilerin ve Türk müelliflerinin söyledikleri göze çarpar. Nitekim Oğuzlar ile ilgili çalışmaları ile adından sıkça söz ettiren saygıdeğer müverrih Faruk Sümer; (1993:önsöz) Eski Türklerde Şehircilik adlı eserinde Türklerin en eski yurdu olan Moğolistan'da şehir kurma şerefini Uygurlara bahşetmiştir. Uygur Devleti ile başlatıp, Hsiung-nu'ları veya Köktürk Kağanlığı'nı bile dahil etmediği şehircilik kavramını ancak onların halefi olan Türgişler ile devam ettirmiştir. Bunu da Türk tarihinin başlangıcından aşağı yukarı bin yıl sonra şehir kurmaya başladıklarını yazarak anlatmaya başlamıştır. Yine aynı yerde müellif şehirlerde oturmak ve şehir kurmak fikrinin Türk toplumunun yüksek idareci zümresinden çıktığını ve onlar tarafından uygulamaya konulduğunu dile getirirken Türkleri asimile edebilecek kadar kalabalık bir Çin milletine Çin Seddi'ni yaptıracak kadar büyük korku salan, Onluk Sistemi getiren Metehan'ın askeri ve siyasi dehasını göz ardı etmekle kalmamış, Bilge Kagan'ı da yüksek idareci zümredeki kişilerin dışında tutmuştur.

“Çinliler son derece muhafazakar bir millet olmalarına rağmen, Hun akınlarını durdurabilmek ve Hun saldırılarının ötesine atabilmek için tarihlerinde ilk defa orduların giyim ve silahlarında köklü bir reform yapmışlardır”. (Koca 2002:536)

Konar-Göçer Türkler

Türkler'in öy⁶ kültüründen gelmiş olması demek onların şehirciliği tanımadığı anlamına gelmez –ki- günümüzde dahi Anadolu'nun birçok yerinde yaylak-kışlak yaşam tarzına rastlamaktayız. Tarih araştırmalarındaki yanlışlardan biri de; müelliflerimizin Konar-Göçer tabirinin mahiyetinden uzak oluşu nedeni ile Türk kavimleri bahsinde “göçebe” adını kullanmayı seçmiş olmalarıdır. Konar Göçer tabiri ile kastedilen belirtildiği gibi bugün dahi var olan yazın bir yerde, kışın başka bir yerde yaşama şeklidir. Bu; rastgele göç şeklinde gerçekleşmeyip,

⁵ Hsiung-nu sözü ile “kavim”, “halk”, “topluluk” manasına gelen Türkçe Kun veya Kün (Hun) kelimesi kastedilmiştir. Bu kelimenin Çincedeki manası “vahşi” yahut “yaban domuzu”dur Çince söylenişi ise Hsiung-nu'dur ve Ch'in'lerden sonra M.Ö. III. Asırda belirgin bir şekilde geçer. IX-VIII. Asırlarda “Hien-Yun” ve daha evvel “Hiun-Yu” en son olarak da basitleştirilmiş şekli ile sadece “Hu” adı ile bahsedilmiştir. Aynı zamanda bilinen ve kabul edilmiş ilk Türk Devletidir. (Koca 2002:534)

⁶ Çadır

yılın belirli aylarında belirli şekilde ve belirli yerlere gitme/yer değiştirme politikasıdır. Bu politikanın amacı ise, devletin geçim ve devamlılığını sağlamaktır. Günümüzde dahi yazlıklar ve yaylalar mevcuttur ancak bu bizim göçerliğimizi değil, yaşam standartlarına göre yer değiştirdiğimizi gösterir.

Uygur Kağanlığını dönemine tekabül eden Taryat Yazıtından bir örnek :

“tört bul(u)ŋd(a)qı bod(u)n (i)ş küç b(ä)rür y(a)γ(ı)m bül(ü)k yoq bol[tı ötü(k)ä)n (ä)li t(ä)gr(ä)s (ä)li] (ä)k(i)n (a)ra ııγ(a)m t(a)r(ı)γl(a)γ(ı)m s(ä)k(i)z s(ä)l(ä)ŋä orqun toγla s(ä)b(i)n t(ä)l(ä)dü q(a)r(a)γa burγu ol y(ä)r(i)m(i)n sub(u)m(ı)n qon(a)r köç(ä)r b(ä)n.”

“Dört bucaktaki halk iş güç verir. Düşmanım Bülük yok oldu. (Ötüken eli ile Tegres eli); ikisi arasında vadilerim, tarlalarım: sekiz kollu Selenga, Orkun, Tola, Sebin, Teledü, Karağa, Burgudur. Bu yersuyumda konar göçerim.”(Gül 2006: 207)

Nitekim Uygurlar'ın atalarını örnek aldıklarını ve onların devamı olduğunu bildiğinden aynı ili tutup, aynı yeri başkent yaptığı ve aynı siyasi politika doğrultusunda hareket ettiği de bilinmektedir. Öyleyse öncelik; neye ve ya kime göre göçebe sorusunun yanıtını vermektir. Konar-Göçerlik ile göçebeliliğin arasındaki farklar bilinmeli ve buna dayanarak belirli yargılara varılmalıdır. Bir diğer soru ise “şehircilik faaliyetlerinin göstergeleri nelerdir” olmalıdır. Bir kavmin yerleşik veya şehirci tabirine dahil tutulması için gerekenler araştırıldığında;

Mabedler, Mezar Alanları, Ekonomik Faaliyetler, Edebi Kültür ve Sanat Faaliyetleri, Kültür ve Medeniyet Oluşumu, Siyasi Yapılanma ve Teşkilatlanma akla gelmelidir.

Kısa başlıklar altında bunları incelemek gerekirse;

Bazı Buluntulara Göre Türklerin Yaşam Tarzının Değerlendirilmesi

Bir çok önemli isim yerleşik Türklerden söz ederken Hunlar ve Köktürkleri bu faaliyetlere dahil etmemiştir ki; nitekim 572-580/81 yılları arasında Köktürk Hakanlığı tahtında oturduğu bilinen Çin hayranı T'a-po (bir başka deyişle Taspar) Kagan'ın Budizm dininin etkisinde kaldığı gerekçesi ile ülkesine bir mabed inşa ettirdiği yine Faruk Sümer'in de doğruladığı bir bilgidir. Ancak Sn. Sümer bu bilgiyi neşrederken dahi onlardan (Köktürklerden) -“Vezir

Tonyukuk'un nasihatine"⁷ dayanarak- VI. yy'ın sonlarında ortaya çıkan şehircilik fikrini hiçbir zaman fiili sahaya geçiremeyen bir kavim olarak nitelendirmiştir. Nitekim Sümer Eski Türklerde Şehircilik adlı eserinde *sürekli bir şekilde göçebe hayat geçiren* tabiri ile ele aldığı Köktürk Devleti'nin XI. yy'da Kaşgarlı Mahmut'a ulaştığından söz edilen; başkent Ötügen'deki abidelerin yanı sıra dikkat ve alaka çekici yıkıntılar halinde de olsa varlıklarını hala sürdüren binalardan da bahsetmiştir (Sümer 1993: 9).

Kuzey Chou İmparatoru Wu-ti'nin Budizm karşıtı siyaseti nedeni ile ülkeyi terketmek mecburiyetinde kalan ünlü misyoner, Hintli rahip Jinagupta ve yanındakiler Taspar Kagan'ın himayesine girmişlerdir.(Özönder 2002: 484) Nitekim kendi imparatorunun karşıt siyasetinden kaçan bir misyonerin göçebe bir kavmin henüz din değiştirmiş liderine sığınması pek de olası değildir. Ne yazık ki tüm bunlara rağmen, Türkler'in başşehri, Orhun Abidelerinin kalbi Anayurt Ötügen'de oturmak devlet idare etmek, kervan gönderip ticaret yapmak, hakimiyeti elde tutmak kavramları dahi çadırlarda yaşayan bir kavmin söyleyebileceği öğütler olarak nitelendirilmiştir. Nitekim göçebe bir Hakan olduğu öne sürülen İltəriş Kagan⁸ Çin'e karşı 17, Oğuzlara karşı 5, Kıtay'a Karşı 7 defa savaşmış ve onları cesareti ile tabiiyetine almıştır (Ergin 1998: 79).

Hsia Hun Devletinin hükümdarı He Lien P'o-p'o'nun mezarı ile ilgili kayıt önemlidir. Ölen hükümdarın oğlunun babası için mezar, mabed ve bark⁹ yaptırmış olduğu dikkate şayan hususlar arasındadır. 25.000 kişinin mezar yapımında, 7.000 kişinin ise mabed yapımında çalıştırılmış olduğu zikredilmektedir. (Sarıtış 2010: 147) Bununla beraber M.Ö. 58 yılında Kuzey Hunlarda beş Şan-yü¹⁰ arasında Ho-han-yeh galip gelinceye kadar saltanat sürecek. Ancak Ho-han-yeh Çin Devletinin tabiiyetine razı olmadan önce; kardeşi Küçük Yabgu Çi-çi'nin halkın kendine destek olanlardan bir kısmını da yanına alarak bugünkü Kazakistan'da yaşayan Kırgızların yanında kısa ömürlü de olsa bir devlet kurduğunu bilmekteyiz. Bunun Çin Yıllıklarında; "Talas Nehri yakınlarındaki kalenin kapısının iki yanında 100 piyade balık pulu nizamında yerleşti" şeklinde geçtiğini Rasonyi'den öğrenmekteyiz (Rasonyi 1998: 67).

⁷ "Biz Çinlilerin yüzde biri kadımız. Bir şehir kurup oturursak, düşman bizi orada yok eder. Halbuki kurmazsak, zayıf olduğumuz zamanlarda çekilir, güçlü olduğumuz zamanlarda ilerleriz" Ayrıntılı bilgi için bk; Ayşe Hür, "Temür Kazug'a Kurulan Balığ'lar", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Orta Asya Türk Tarihi, S.155, 2006, s.30

⁸ Vezir Tonyukuk tarafından; "Bilici, Türk Böğü Kagan'ı, Türk Bilge Kagan'ı" olarak bahsedilen Köktürk Hakanı.

⁹ Küçük saray manasına gelir. Köktürk çağında ölen Kağanlar için yapılan binaların ve evlerin adı da Bark olarak geçer.

¹⁰ Hükümdar.

Yerleşik hayatı tanımadığı iddia edilen Hun İmparatorluğu milattan 58 yıl önce küçük bir grup olarak dahi bir kale inşa ettirmiş, devletin merkezini oraya nakletmiştir. Bu; Çi-çi'den önce de yerleşik bir kültürün varlığından bizi haberdar eder. Moğolistan'da yapılan araştırmalar sonucunda Hunların; bazıları surlar ile çevrili birçok yerleşim merkezine sahip oldukları ve bu yaşadığı şehirlerde ise tarım ve el sanatları ile uğraştıkları kanıtlanmıştır (Sarıtaş 2010: 147). Büyük Hun Devleti'nin medeniyetinin eski Orta Asya kültür sahasının yerine geçtiğini ve Orta Asya kültürlerini Çin ve İran modasına rastlanacak şekilde fakat tamamen Orta Asyalı ve Hun olarak yine Büyük Hun Devleti'nin birleştirdiğini görmekteyiz (Ögel 1991: 46). Özellikle Moğolistan ve Altaylardaki Hun çağı mezarlarında Çin ve İran mallarının bulunması, Orta Asya'dan geçen İpek Yolu'nu elinde tutan Hun prens ve hükümdarları uzak doğu ve batı ticaretinde bizzat rol oynamışlardı (Ögel 1991: 43).¹¹

Moğolistan'da sürdürülen kazı çalışmaları sonucunda Uygurların yanında, Hun ve Köktürk dönemine ait yüzlerce kurgan ortaya çıkarılmıştır. (Gül 2006:207)

Ekonomik Faaliyetler Işığında Konunun İncelenmesi

Ekonomik faaliyetlere gelecek olursak; göçebe mantığı sürdürülmekle birlikte Köktürklerin çiftçiliğe önem verdiği, topraklarını ektirmek gayesi ile Çin'den tarım aletleri ve darı istediği belirtilmiştir (Sümer 1960: 568).

Ekonomik faaliyetlere dayanarak geliştirilmiş olan bu mantık da burada kendi kendini çürütmekle birlikte, çok iyi bilinmektedir ki yerleşik hayatın başlıca göstergesi en eski devirlerden günümüze "tarım" olarak gelmiştir. Çünkü; verimli tarım arazilerine mevsim şartları ve hasat zamanı dahilinde yılın belirli aylarında yer değiştirmek sureti ile konar-göçer yaşamı benimsemiş olan Türk kavimlerinden sanılıyor ki, bu husus neticesinde "horde" şeklinde bahsedilmiş ve Türkler otlak peşinde koşan başı boş insan sürüsü olarak zikredilmiştir. Buna müteakiben Türklerin ilk kez darıyı ektikleri ve bol miktarda elde ettikleri zikredilmekte, "tarıç-lak" sözünün darı biten yer manasına gelişi ile "tarla" sözünün türemiş olduğu düşünülmektedir (Sümer 1960:568).

Denildiği gibi tarım yerleşik hayatın başlıca göstergesidir. Çünkü göçebe devamlı yer değiştiren, "yeri yurdu belli olmayan" demektir ki, göçebe bir kavmin tarımla geçimini sağlıyor olması da bahiren mümkün değildir.

¹¹ Ayrıca Hun devri ile ilgili diğer tüm Orta Asya buluntuları için bkz: Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK yayınları, Ankara 1991. Avrupa Hunlarına ait arkeolojik kazılar sonucu elde edilen buluntular için bkz: Şerif Baştav, "Avrupa Hunları" Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, Cilt 1, 597-652 Ankara 2002.

Türklerin çiftliklerinden ve çiftliklerini sulamak için mühim kanallar yaptığından, hububat ektiğinden ve meyve ağaçları yetiştirdiğinden¹² şüphe yoktur ki Ötüken ormanını yurt edinme nedenleri de buradan gelmektedir (Nur 1972: 27).

Türklerin hayvancılıkla alakadar olduğu bilinmektedir, ancak hayvanlarını göçtüğü yerlere götürebilme imkanı olduğundan, bu yerleşik hayattan çok, göçer yaşam kültürünün ispatı sayılabilir. Ancak Eski Orta Asya'da yaşayan Türk kavimlerinin başlıca geçim kaynaklarından birinin de maden olduğu unutulmamalıdır. Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre Türkler ilk kez Altay Dağları'nda ortaya çıkan demircilerdir. Akıncı bir kavim olan ve Çin'e korku salan¹³ Türk kavmi silah ve savaş aletleri yapımındaki becerilerini gündelik aletler ve süs eşyaları yapımında da sergileyerek bölgenin ünlü demircileri olarak anılmışlardır. Eski Orta Asya Türklüğünde maden işletmeciliğinin önemini ve yaygınlığını tarih kaynakları ve Eski Türkçe metinlerden bilmekteyiz. Bu bilgiler ışığında Eski Türk kavimlerinin göçebe olduğu yorumlarını yeniden gözden geçirmek gerekir. Zira göçebe bir toplumda maden işçiliğinin gelişmesi son derece güçtür. (Şen 2008: 162) Birçok kaynakta Türk madenciliği ele alınmış olup, Ergenekon bunların başında gelir. (Kurat 1952: 2) Bununla birlikte Türklerin mitolojik dönemlerden bu yana madencilik özellikle de demir işçiliği konusundaki ustalıklarıyla anıldığı kaynaklara geçmiştir. (Şen 2008: 162) Türklerin kullandığını bildiğimiz "*Bu gök kırsün, kızıl çıksun*" sözünde durmazsan kılıç kana bulansın demir senden öcünü alsın gibi bir anlam ifade ediyor olması, demirin ve demirciliğin önemini gösterir (Sümer 1960:567).

Çağdaş Kaynaklara Göre Türk Yaşam Tarzı

En eski Türk kavimleri ile ilgili bilgileri şüphesiz bize Çin yıllıkları ve mezkur kavmin ilişkisi bulunan devletin yazıtları vermektedir. Ancak bunun dışında çeşitli seyyahların gezi yazıları da (Örneğin İbn Fadlan) bu kavimler hakkında bilgi edinmemizi sağlar. İslam Coğrafyacıları da birçok Türk kavmi

¹² Türk destanlarında da ağaç sevgisi geniş yer tutmuştur. Eski Türk inanışlarına göre Tengri insan cinslerini bir ağacın dokuz dalında barındırmış ve her daldan bugünkü insanlığın ataları türemiştir. Ayrıca Oğuz Kağan'ın Kök, Tag, Tengiz adlı çocuklarını doğuran kadın göl ortasındaki kutlu bir ağaç kovuğunda ortaya çıkmıştır. Oğuz'un Orduları batıya sefer düzenlerken İtil nehrini ağaçtan bir salın üzerinde geçmişlerdir. Ağaçtan yapılan kağı hikayesinin yanı sıra bir de Oğuz Akıncıları esnasında dul kalan bir kadın çocuğunu ağaç kovuğunda doğurmuş ve ona "içi boş" manasına gelen "Kıpçak" adını vermiştir. Ergenekon'dan çıkmak için ağaç kovuğunda demir eritilmiş, Uygur Türklerinin efsanevi atası Böğü kagan ve kardeşleri de bir ağaçtan doğmuşlardı. (Gömeç 2000: 7)

¹³ Çin Seddi'nin Türk akıncıları neticesinde yapıldığını ve bu seddin inşasında sonradan Çin himayesine giren Türk askerlerinin çalıştığını da belirtmek gerekir.

hakkında bizi aydınlatacak bilgiler neşretmişlerdir. Türklerin yaşam tarzını inceleme amacı ile yazılacak bir yazıda bu görüşlere de başvurulmalıdır.

“Türk Ülkelerinden olan Vahan ve Sebin’e geldik. Vahan’da bolluk ve kalite bakımından eşsiz *altın madenleri* vardır. Buranın vadilerinde sellerin ve akarsuların getirdikleri toz şeklinde *altın madenleri* bulunur. Halk bu tozları toplar ve etrafa götürürler.” (Şeşen 2001: 97)

(Aynı zamanda Türklerin ticaret yaptığını da görmekteyiz)

Haklarında ilk bilgiyi V. yy’da Priskos’tan edinebildiğimiz bir kavim olan Sabar Türkleri, VI. yy’da Prokopios¹⁴ tarafından Bizans ile münasebetleri dolayısıyla ele alınmıştır. Bu vaka’n-nüvis Sabarlar hakkındaki görüşlerini;

“Sabarlar insan hafızasının hatırlayabildiği zamanlardan beri ne İranlılardan, ne Romalılarından hiç kimsenin düşünemediği makinelere sahiptiler. Öyle ki; her iki imparatorlukta fenci eksik olmamış ve her devirde muhasara makineleri yapılmıştır. Fakat şimdiye kadar bu barbarlarınkine benzer bir buluş ne ortaya konmuş, ne de onlar gibi kullanılabilmiştir. Bu şüphesiz; insan dehasının bir eseridir.”(Kafesoğlu 2010: 153) şeklinde kaydetmiştir. Bu; en azından Sabarlarda madencilik yerini, savaş aletleri ve araç gereç yapımını bize açıkça belirtmektedir ki; Bizans-Sasani mücadelelerinde uzun süren bir dönemde belirleyici gücü oluşturmuş olan Sabarların Türk olduğu da günümüzde ispat edilmiştir.

Hun İmparatorluğu’nun kuruluş tarihi hakkında kesin bilgi sahibi değiliz ancak; Çin tarihçisi Ssu-ma Ch’ien’e göre Hunlar M.Ö. III. bin yılın II. yarısında birleşerek kuvvetli bir millet oluşturmuşlardır. (Grousset 1980: 38) Çin ve Türk kültürü üzerine kaynaklara dayalı araştırmalar yapan Alman asıllı Sinolog¹⁵ Wolfram Eberhard M.Ö. 1050’de Çin ülkesinde kurulmuş olan Chou Hanedanının menşei itibarı ile Türk olduğunu ileri sürmekle beraber, “Atı, arabayı, bronz, hayvan takvimini ve gök dinini Çin’e Chou’lar (yani Türkler) sokmuştur” ibaresini kullanmıştır¹⁶.

¹⁴ Filistin’de doğup Anadolu’ya gelmiş ve hukuk eğitimi gördükten sonra avukat olarak çalışmaya başlamıştır. Sonra vaka’n-nüvis olmuş ve Erken Bizans döneminin en kudretli imparatoru olan Justinianos’un ve Kuzey Afrika Fatihisi olan Belisarios’un yanında yer almaya başlamıştır. Justinianus’tan “Bizans kenti valisi, seçkin kişi” gibi ünvanlar aldıktan sonra Bizans’ın 6 ciltlik Yapılar Tarihi, 8 ciltlik Savaşlar Tarihi’ni (Corpus) ve ölümünden hemen önce de Gizli Tarih adlı eseri kaleme almış bir Bizans Tarihçisidir. (Prokopius 1973:XIII)

¹⁵ Çin topluluklarının ve Çince’nin araştırılması ile ilgilenen kişi, Çin Tarihçisi

¹⁶ Nitekim Çin coğrafyasında bulunan Türk şehirlerinde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu elde edilen envanterler arasında birçok at heykeline de rastlanmış olması dikkate değerdir.

Destanlardan da yola çıkılarak yerleşik hayatın ispatı yapılabilir. Örneğin değişik madenlerimize destanlarımızda sıkça yer verilmiştir. Türkler'in gelişmiş demir işçiliğinden etkilenen bir diğer ulus İranlılar olup, milli destanları olan Şehname'de Türk ordularını; demirden ve çelikten kurulan ibaresi ile izah etmiştir.

Türk Coğrafyasında Son Yıllarda Yapılan Araştırmaların İncelenmesi

Rus arkeologların Selenga civarında Baykal Gölü¹⁷-İvolgi Nehri yakınlarındaki çevresi 4 hendek ile çevrilmiş olan 75 hektarlık bir meydana bulunan Hun kasabasında demir işleme atölyeleri ve bronz dökümhaneleri ortaya çıkmıştır. (Şen 2008: 165) Yine aynı kasabada yaklaşık 80 ev ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca burada bronz işleme atölyeleri, saban demirleri, değirmen taşları ve oraklar bulunmuştur. (Klyashtorny ve Sultanov 2003: 68) Araştırma sonuçlarının ortaya çıkardığı gerçeklere karşın bulunan bu şehir ve birçok sayıdaki yerleşme merkezinin varlığını kabul etmek durumunda kalmış olan bazı müellifler bu şehir ve yerleşmeleri; Hunların Çinli tutsaklarını oturttuğu yerler olarak yorumlamış oldukları günümüzde bilinmektedir (Sümer 1993: önsöz).

American Journal of Physical Anthropology dergisinin III. sayısında yayımlanan Koreli ve Moğol arkeologların M.Ö 1. yy'a ait bir Hun Mezarında yapılan çalışmalar neticesinde gün ışığına çıkarılmış bazı buluntulara değinilmiştir. Bunlardan; "altın kolye, gümüş kaşık, altın, bronz, demir gibi madenlerle süslenmiş ahşap bir tabut" dikkat çeker.(Kim 2010:431) Nitekim altın kolye Hun Sanatı, gümüş kaşık gümüş madenin bolluğunu, madenlerle süslenmiş olan tabut ise; Hunların madencilikte ne kadar ileri düzeye ulaştığını gösterir. Daha önce ortaya çıkarılmış bulunan maden işleme atölyelerinin doğruluğunu sağlamlaştıran bu tabutun işlenmesi için belirli bir sanat anlayışı doğmuş olmalıdır. Sanat anlayışlarının oluşumu ise; belirli bir süre bir arada yaşamayı da gerektirir. Bununla beraber maden işleme atölyesi Hunların kendi yaşadıkları yere inşa edilmiştir. Bu da bize Hunların mimari anlayışı hakkında bilgi verebilmektedir¹⁸. Yine aynı döneme ait kazı çalışmalarında ortaya çıkan

Ayrıntılı bilgi için bk: Wolfram Eberhard, *Eski Çin Kültürü ve Türkler*, çev: İkbal Berk, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı 4, 19-29, 1943 Ankara.

¹⁷ Saadettin Gömeç Ankara 2008 basımlı "*Türk Kültürü'nün Ana Hatları*" adlı kitabında Baykal Gölü'nün anlamını büyük göl veya derin göl olarak izah eder. Bugünkü Saha Türklerinin inancına göre, Baykal Gölü dünyanın tabanıdır. Dünya da Baykal Gölü'nün içinde yaşayan bir balık üzerinde durur. (V. V. Barthold *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. İ.Aka-K.Y.Koprman, Ankara 1975, s.128) Büyüklük bakımından dünyanın sayılı gölleri arasındadır. Tarih boyunca Türkler'in yerleştikleri bu bölgeye 17. asırdan itibaren ise, Ruslar sahip oldular.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk: *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Dil-Kültür-Sanat, A-23, Seri 1, Ankara 1992.

Hun mezarlarında Kırgızların kullandığı “şöt” adı verilen kazmaya benzer bir alet (duvarda bıraktığı izlerden anlaşılır) , İskit tipi üç kenarlı temrenleri olan ağaç ve kemik oklar bulunmuştur. Talas mezarından çıkarılan beşik, tahta kap-kacaklar ve ölü hediyeleri arasında türlü eşyalar ortaya çıkarılmıştır. Ölülerin antropolojik incelemeleri sonucunda, bunların Hunlar olduğuna dair şüphe kalmamıştır. Alma-Ata’ya bağlı olan Karagalinke yerleşmesinde tek başına bulunan ve bir Şaman mezarı olduğu sanılan mezarda türlü takı ve süs eşyaları ile üzerine çeşitli resimler ile süslemeler yapılmış altın şerit ortaya çıkmıştır. Bu buluntular ve özellikle altın şerit; Bernştam tarafından “yerli sanat mahsulü” olarak nitelendirilmiştir. Çu Irmağı boyunda Ak Peşin harabesi’nde ortaya çıkarılan 8 odalı köşkün Soğdlara ait olduğu sanılmaktadır (İnan 1948: 276).

Soğdlar hususuna gelindiğinde; bu İrani kavmin uzun zaman Türk Budunu’nun hakimiyeti altında yaşadıklarını, Türklerde kültürel tesirler bıraktıklarını ve bir çok Soğdça kelimenin etimolojik değişme göstererek Türk diline geçtiği¹⁹ bilinmektedir. Türk olan bir Soğd veya Soğdcayı iyi bilen bir Türk tarafından yazılmış olan Bugut yazıtları Mazdeist²⁰ Soğd kültürünü yansıması bakımından önemli olduğu gibi, Türklerdeki Soğd tesirini de açıkça ortaya koymaktadır. (Özönder 2002: 483) Türklerde bu denli tesirler bırakmış olduğu kanıtlanan bu İrani kavmin yerleşikliği herkesçe bilinir. Birçok konuda Türk kültürünü etkilemiş olduğu bilinen bu kavmin yerleşik olmasına karşın göçebe bir budunun himayesinde yaşadığının düşünülmesi pek de mümkün olmasa gerek.

Edebi Metinlerin İncelenmesi

Edebi kültür ve sanat faaliyetlerine gelindiğinde ise; Çin rivayetlerine göre: Köktürk hükümdar sülalesi olan “Aşina” ailesinin atası dişi bir kurt²¹ tur ve Türk halk geleneğinin devamı niteliğindeki bu kültür oldukça yaygındır. Hatta VI. ve VII. yy’larda taş ve madenler üzerine kurt tasvirli kabartmalar yapılıyor, altın kurt başlı tuğlar dikiliyordu. Sanat eserlerinden yola çıkılarak böylece kurt başlı sancak figürünün hükümdarlık alameti olduğunu söylemek mümkündür. (Kafesoğlu 2010: 316) Kurt geleneği yalnızca Köktürklerde değil tüm Türk

¹⁹ Türk Diline Soğd dilinden geçmiş Hatun, Çek, Kend vb. birçok kelime vardır.

²⁰ İrani Zerdüşt tarafından kurulan tek tanrılı inanç sistemi olan Zerdüştlük dinine, İnanılan tek tanrıya verdikleri Ahura Mazda adıyla bağlantılı olarak Mazdeizm de denir. Sonraki dönemlerde ise daha çok Mecusilik adıyla anılmıştır. Tek tanrılı bir inanç sistemi getirdiği için kimilerince peygamber olarak kabul edilen Zerdüşt’ün hayatıyla ilgili bilgiler daha çok efsanelere dayanır.

²¹ Yol gösteren, zor anlarda imdada yetişen bir kült olarak yerleşmiş olan Kurt adı Çin kaynaklarında “Fu-Li” şeklinde anılmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi I, Eğitim Dizisi, İstanbul 1997.

kavimlerinde görülen tipik ve Türk aidiyetli bir belirtidir. Kök-böri²² kavramı da bu şekilde yerleşmiştir. Hakimiyet alametlerinin Türklerin sanat faaliyetlerine yansması da bu şekilde gerçekleşmiştir. Köktürk Devleti'nin Kağanını ziyarete gelen Bizans elçisi altından eşyalardan, tarihçiler Türk Tamirci²³ ve kuyumculardan bahsetmişlerdir. Orhun Abidelerinden alınan bilgiler²⁴ doğrultusunda o zaman da tıpkı günümüzdeki gibi altın madenin zenginlik belirtisi olabileceği göze çarpmaktadır.

Bunların yanı sıra destanlar Türk halklarının sözlü geleneğini ortaya koymakla birlikte yaşayış tarzlarını, kültürlerini ve her türlü siyasi olaylarını da bize bildirir. Türklerin tarihi de başlarından geçenler dolayısı ile pek çok destanî hikayelerle sahiplik etmek durumunda kalmıştır. Türklerin; Oğuz Kağan, Ergenekon, Türeyiş, Alp-er-Tunga gibi destanları vardır. Şüphesiz ki bunlar; tarihimizi öğrenmek adına başlıca kaynaklar olup, değişerek günümüze gelmiş de olsalar o dönemde yaşayan insanların ağzından çıkmış sözlü gelenekler olarak Türk milleti için ehemmiyeti tartışılmaz bir yerdedirler. Türkler'in edebi anlamda en başta gelen şahsiyetlerinden biri Yolluğ Tigin²⁵ olsa gerektir. Yolluğ Tigin'in yazı yazıyor olduğunu Orhun Abideleri örneğinden biliyoruz. Bunun yanı sıra resim ve süslemeler yaptığı ve türbe inşa ettiği kaynaklarda zikredilmiştir (Sümer 1993: 8).

Türklerin ilk yazılı belgeleri Orhun Kitabeleri olarak kabul edilse de; yazılı belgelere dayanan Türk tarihi Hun devri ile başlar. Karbon çözümlmelerine göre M.Ö. V.-IV. yıllara ait olduğu bilinen bir "Hun Mezarı'ndaki" buluntular tüm Türk tarihini değiştirecek niteliktedir. Bu; Essik Kurganı olarak bilinen ve bir kısmı altından olmak üzere 4.000 parça eşyayı içeren bir mezardır. Bu mezarda altın zırh ile kaplanmış bir ceset dikkatleri çekmiştir. Zırhın üzerindeki işlemler oldukça ince ve sanatsaldır. Mamafih Altın Elbiseli Adam tasvirinin kaynağının buradan gelmiş bulunduğunu görüyoruz. Sanatsal önemi konusunda tartışmaya yer bırakmayacak olan bu altın elbiseli adamdan ziyade Türk tarihini değiştirir nitelikte olarak değerlendirdiğimiz buluntu ise Kurgandaki eşyalar arasındaki Gümüş Tabağa işlenmiş olan 26 harflik Türk yazısıdır. (Şen 2008: 167) Orhun Alfabetinin ilk örneği olan bu gümüş tabak üzerindeki 26 harflik yazı –Esik Kurganı- aynı zamanda Türk tarihindeki ilk yazılı belge niteliğindedir. (Değinilecek tek husus bu olmayıp,

²² Kök: boz, böri: kurt kök-böri: Bozkurt

²³ Demirci

²⁴ "Altın, kumüş eşitli kutay bunsuz ança berür" (Çinliler altını, gümüşü, ipeği ve ipekli kumaşları sorun çıkarmadan bize verir. (Şen 2008: 167)

²⁵ Orhun Abidelerini kaleme aldığı kişidir. Nitekim Akdes Nimet Kurat bundan çok fazla etkilenmiş olacak ki; aynı adı oğluna vermiştir.

esasen Esik Kurganındaki bu yazılar olmasa da ilk yazılı belge Orhun Abideleri değildir. Çünkü I. Köktürk Dönemine ait anıt mezar külliyesi olan Bugut Yazıtları Orhun Abideleri'nden evvelce yazılmış olup; "Köktürk Devletine ait ilk yazılı belge" niteliğini taşımaktadır. Bu bağlamda Orhun Abideleri'nin, Türk adının geçtiği ilk yazılı belge niteliği taşıdığı söylenebilir.) Konuyla ilgili olarak yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda yazıtın I. Köktürk Kağanlığı dönemine (582) ait olduğu ve üç yüzünün Soğd harfleriyle yazılmış Soğdça bir metni; bir yüzünün ise, Brâhmî harfleriyle yazılmış Sanskritçe metni içerdiği anlaşılmaktadır (Alyılmaz 2008: 12).

Eski Türk kitabeleri içinde kırmızı mürekkep ile yazılan ve halen Tuva'da bulunan Yenisey Yazıtları da önemlidir. Eski Türklerin Köktürk harfleri ile yazmış olduğu metinlerden meydana gelen bu Yenisey anıtlarının içinde şüphesiz ki en önemlileri olan 28 ve 29 numaralı yazıtlardır –ki; bu Eski Türklerin yapmış olduğu en büyük harita olması sebebi ile bir hayli önemlidir. (Sertkaya 2001: 32) İlmen ilerlemiş olmanın yanı sıra teşkilatlanma çalışmalarının hız kazanmaya başladığını görüyoruz. Kendine ait yazısı dahi olduğu ispatlanmış olan bir kavmin bahsinde günümüzde halen Bozkır Kültürü'nün yeri en alt seviyede gösterilmekte, otlak peşinde koşan tabirinin ise kullanımını ne yazık ki sürmektedir.

Arkeolojik Buluntular Işığında Yapılan Çalışmaların Müellifler Tarafından Değerlendirilmesi

Türk Beyleri kendileri savaşa gittiği zamanlar kadın ve çocuklarını (Konçuy: hatunlarını) bırakabilecekleri tesisler ve yapılar inşa etmişlerdir. Bunun yanı sıra bizzat Çinli prensesler için yapıldığı rivayet edilen görkemli saraylar mevcut bulunup ve yine Hun dönemine iltica eden birkaç yapı-özellikle Abakan nehri boylarında Evtyukhova'nın incelediği saray-ın Çinli General Li-ling için yapılmış olduğu kabul edilmektedir. Bu şekilde Hatun ve Yabgu şehirlerinin varlığından haberdar oluyoruz. (Baykara 1980: 501) Türk şehircilik tarihi bir bağlamda doğru veya yanlış Hatun şehirlerinden başlatılmıştır. Hunların şehirlerindeki bu evlerde Çinli tutsaklarını oturttuğunu, Hun saraylarının Çinli prenseslere hatta Çinli generallere yapıldığını ve buna benzer türlü iddiaları ortaya koymuş ve yine şehirciliğin değil göçerliğin ispatı yoluna gitmişlerdir.

Tarihin karanlıkları aydınlanırken, Çinliler tarafından "Hu" ya da "Hsiung-nu" olarak adlandırılan Türk kavminin bir kısmı, o zamanki Çin sınırı olan, Şan-si'nin ve Ho-pe'i'nin kuzeyinde olan Ordos'ta oturuyorlardı. (Grousset 1980: 38) Bugün Çin sınırları içinde bulunan Ordos bölgesinde de Hunların önemli faaliyetlerinin olduğunu biliyoruz. Örneğin M.Ö. 50'lerde bir Hun hakani eskiden

bir Çin kalesi olan Guanglu'yu başkent olarak kullanmıştır. Aynı zamanda büyüklüğü ve görkemi ile dikkat çeken Lung (Ejderha) şehrinin de Hunlar'ın önemli yönetim merkezi olduğunu belirtmekte yarar vardır (Saritaş 2010: 150).

Çinli tutsakların oturtulduğu öne sürülen Ordos'ta kurulan bir Hun şehri vardır. Bu şehir 16 km uzunluğunda ve 16-30 metre genişliğinde dış duvarlara sahiptir. Ayrıca dört köşesinde gözetleme kuleleri bulunmaktadır. Nitekim; tutsakların oturmaları için inşa edildiği öne sürülen şehirlere bu amaçla gözetleme kuleleri, tahkimatlı duvarlar ve heykeller yapılmış olması pek güç bir durumdur.

Türk Şehirleri

H. Perlee'ye göre; Eski Moğolistan'daki şehir ve müstahkem mevkiiler Hun devrine aittir. Çin Kaynakları M.Ö III-I. yy.'larda Orta Asya'da hakimiyet kurmuş olan Hunlara ait Moğolistan sınırları içinde Çince "Çen" adını taşıyan birkaç şehre işaret etmektedirler. Bu şehirler daha çok imparator sarayları yöresinde kurulmuştur. En son yapılan kazı çalışmalarında Yenisey, Selenga ve Kerulen ırmakları havzasında kadim 5 şehir daha ele geçirilmiştir ve Çin kaynaklarına göre; Türk hakanlarının Altay Dağları'nda sarayları vardır. (Caferoğlu 2009: 370) Türklere ait ilk destani materyal niteliğindeki Çin kaynakları dahi Hun Hakanlarının saraylarını kayda değer bulmuşlardır.

Oğuz Kağan destanında İslamiyet'i kabul ettikten sonra Türkmen adı ile de anılan Oğuzların anlatıldığını biliyoruz. Bugün birçok müellif Oğuz Kağan'ın Hun Hükümdarı Motun Yabgu (Metehan) olduğunu kabul etmiştir. (Gömeç 2004: 121)

*...Bu Köprüden Oğuz diyarına kadar kimsenin faydalanmayıp,
Oğuz diyarında ise sulama ve diğer hususlarla faydalanılır. Oğuz
ülkesi kuzeye ve doğuya doğru uzanan büyük bir ülkedir. Oğuzların
yüksek dağları ve bu dağlar üzerinde hükümdarların barındığı ve
yiyeceklerin saklandığı kaleler vardır. Bu kalelerde hükümdar
tarafından görevlendirilmiş, bölgenin korumasını sağlayan askerler
bulunur.(Şeşen 2001: 113)*

*Yukarı Nüşcan'dan Tuğuzguzlar'ın²⁶ Hakani'nin şehrine büyük
köy ve verimli arazilerden geçerek 3 aylık yol gidilir. Bu şehrin halkı
Türk'tür. İçlerinde ateşe tapan meccusiler, Maniheist zındıklar vardır.*

²⁶ Dokuz Oğuz. Burada kastedilenler Uygurlar olmalıdır.

Hakan demirden 12 kapısı bulunan büyük bir şehirde oturur. Türkler'in 16 şehri vardır. (Şeşen 2001: 185)

Bedahşan : Toharistan'ın yukarı kısmında, Türk ülkelerine hudut bir şehirdir. Türkler'in meşhur şehirleri 16 tanedir. Türk ülkelerinin en geniş Tuğuzguz ülkesidir. (Şeşen 2001: 134/136)

..bunca diyara kadar ordularımı yürüttüm ve sonunda anladım ki Ötügen ormanından daha güzel yer yok imiş ! Türk milletinin yurt edineceği ve yönetileceği yer Ötüken imiş ! Burada oturup, Çin milleti ile ilişkileri düzelttim. (Alyılmaz 2004: 183)

İç Moğolistan Bölgesindeki Hun Şehirleri

T'a-pu-la-pai, T'u-mo-t'e-erh-shih chia-tzu, Pao-t'ou şehrinin Ma-tu köyü, Ch'ing-shui-he ilçesi, T'uo ilçesinin Ku-ch köyü, Sha-la-ch'tung-lao-chan-ying-tzu, Wu-la-t'e Ch'ien-ch'i-san-ting-chang-feng, Yi-ming-tung, Sheng, Ch'eng-liang, Chun-ka-erh ilçesinin Na-lin kasabası, Wa-erh-t'u-kou, Shu-ya ve Ku-tsang²⁷ şehirlerinin Hunlar'a ait olduğu kanıtlanmıştır (Saritaş 2010: 148).

Sonuç

Hunların mezarlarından ele geçirilen diğer buluntulardan yaşam alanlarına değin hepsi şehir hayatına gereken önemin verildiğinin ispatıdır. Ayrıca; bu şehirlerin etraflarındaki şehir surları Hunların büyük çoğunluğunun göçebe olduğunu neşreden müelliflerimizin buradaki maddeleri ve kazılar sonucunda gün ışığına henüz çıkmış daha birçok envanteri göz önünde bulundurmaları temennimizdir. Takdir edilmelidir ki bu surlar; şehirde ikamet eden Türk halkının dışarıdan gelebilecek olası tehlikelere karşı muhafazası için inşa edilmiştir.

Düne kadar bir zamanlar Reşüdeddin'e inanarak kendimizi Moğollarla beraber Sarı ırktan saymış, bir zamanlar da Deguignes ve emsalinin fikirlerine kapılarak "Türk'ün göçebeliğini" söyleyip durmuştuk. Fakat bugün; kendimizi ne onun, ne de bunun arkasından gidecek kadar aciz görmüyoruz (Günaltay 1937: 13).

²⁷ Hunlar tarafından kurulduğu bilinen bu şehirden yine Hunlar tarafından "Yatan Şehir Beldesi" şeklinde bahsedilmiştir.

KAYNAKÇA

- ALYILMAZ, Cengiz. "Bugut Yazıtları ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 15 (37), 317-326.
- ALYILMAZ, Cengiz. "İpek Yolu ve Orhun Yazıtları". Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 11 (24), 2004, 181-192.
- BARTHOLD, Vasiliy Vladimiroviç. "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler" Haz. İsmail AKA, Kazım Yaşar KOPRAMAN, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1975.
- BAŞTAV, Şerif "Avrupa Hunları" Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, Cilt 1, 597-652 Ankara 2002.
- BAYKARA, Tuncer. "Türk Şehircilik Tarihinden : Hatun Şehirleri". Belleten, Ankara : 1980, XLIV, 497-510.
- CAFEROĞLU, Ahmet. "Sovestkaya Arheologia: Tanıtımlar", Türkiyat Mecmuası. 2009, 370-377.
- ERGİN, Muharrem. Orhun Abideleri. Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.
- EBERHARD, Wolfram "Eski Çin Kültürü ve Türkler", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara 1943, Cilt:1, Sa.4, 19-29.
- GÖMEÇ, Saadettin. "Oğuz Kağanın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları Üzerine Bir İki Söz". Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 2004, 35(22), 113-121.
- GÖMEÇ, Saadettin. "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine". Tarih Araştırmaları Dergisi, 1999-2000, 20/31, Ankara 2000
- GROUSSET, Rene. Bozkır İmparatorluğu. Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1980.
- GÜL, Bülent. "Moğolistan'da Türkolojinin Gelişimi ve Moğolistan'da Yapılması Gereken Türkoloji Çalışmaları Üzerine". Türkiyat Araştırmaları Sempozyum Bildirileri. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2006. 203-219
- GÜNALTAY, Şemseddin. "Türkler'in Ana Yurdu ve Irkı Meselesi". İstanbul Üniversitesi Tarih Semineri Dergisi. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, Milli Mecmua Basımevi, 1937, 3-13.
- İNAN, Abdülkadir. "Türkistanda ve Altaylarda Son Yıllarda Yapılan Arkeoloji Araştırmaları" Belleten, XII, Haberler, Ankara 1948, 274-278
- KAFESOĞLU, İbrahim. Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.
- KİM, Kijeong vd. "2000 Year Old West Euroasian Male In Northeast Mongolia", American Journal Of Physical Anthropology, 142:429-440, (2010)
- KLYASHTORNY, S.G., SULTANOV, T.İ. Türkün Üç Bin Yılı. Selenge Yayınları, Çev: A.Batur, İstanbul 2003.
- KOCA, Salim. "Büyük Hun Devleti" Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, Cilt 1, Ankara 2002.
- KURAT, Akdes Nimet. "Köktürk Kağanlığı". Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara 1952, X(1-2): 1-36.
- NUR, Rıza. Türk Tarihi. Cilt 1, Kutluğ Yayınları, İstanbul 1972.
- ÖGEL, Bahaeddin. İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII, Sa-42, Ankara 1991.
- ÖGEL, Bahaeddin. Türk Mitolojisi I, Eğitim Dizisi, İstanbul 1997.
- ÖZÖNDER, Sema Barutçu. "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, III Cilt, 481-498.
- ÖZTUNA, Yılmaz. Türk Tarihinden Yapraklar. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.
- POLAT, Mehmet Said. Selçuklu Göçerlerinin Dünyası. Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- PROKOPIUS. Gizli Tarih, [Türkiye] Milliyet Yayınları, 1973
- RASONYI, Laszlo. Tarihte Türklük. II. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. Ankara 1988.
- SARITAŞ, Eyüp. İslamiyet Öncesi Türklerde Kültürel Hayat. Scola Yayınları, İstanbul 2010.

- SERTKAYA, Osman. "Fikri Eski Türkler Okur Yazar Mıydı?". Köktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri. Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001, 23-37.
- SÜMER, Faruk. "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?". Belleten, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1960. Cilt XXIV, 93-96.
- SÜMER, Faruk. Eski Türklerde Şehircilik. Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.
- ŞEN, Serkan. "Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış". Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Ankara 2008, 5(3) :162-172
- ŞEŞEN, Ramazan. İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.